

Het optreden van inquisiteur
Pieter Titelmans
en zijn inquisitierechtbank in het
Westkwartier en Waals-Vlaanderen
tussen 1545 en 1566

Johan van de Wiele
Dienst Cultuur Stad Gent
Gent - Sint-Amandsberg (B)

Toen de in 1522 opgerichte koninklijke inquisitie op 2 juni 1545 werd uitgebreid met onderinquisiteurs in Artesië, Brabant, Henegouwen, Holland en Zeeland, Vlaanderen, Doornik en het Doornikse en Waals-Vlaanderen, was dit omdat het bestaande rechtsapparaat van o.m. provinciale raden, stedelijke magistraten en baljuws er niet in slaagde de steeds sterker wordende reformatie in de Nederlanden efficiënt te bestrijden. Vooral bij het opsporen van de nieuwgezinden als overtreders van de ketterijplakaten schoten de voornoemde instanties, die eveneens de overige wetsovertredingen dienden te behandelen, tekort. Speciaal voor dit doel werden onderinquisiteurs aangesteld. Dit blijkt duidelijk uit de ordonnantie van 28 februari 1546 waarin hun bevoegdheden werden vastgelegd. Hierin werd immers bepaald dat de inquisiteurs hun rechtsgebied moesten rondreizen om overal inlichtingen te verzamelen betreffende mogelijke ketteren en overtreders van de plakaten. Slechts als niet kon worden bewezen dat de plakaten werden overtreden - d.w.z. wanneer personen als „verdacht van ketterij” werden beschouwd, wat door de vorstelijke ordonnanties niet, maar door het kerkelijk recht wel werd bestraft - of de provinciale raden nalieten te vervolgen, mochten de inquisiteurs zelf rechtsprocedures beginnen. In alle andere gevallen moesten zij de verkregen informatie aan de provinciale raden doorgeven. Tegen geestelijken konden ze wel zelfstandig optre-

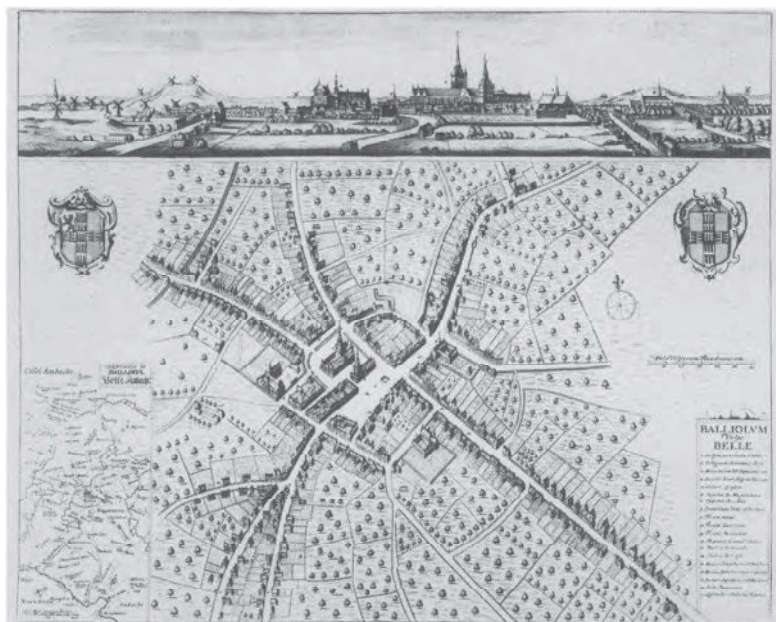

Het spookbeeld van de Spaanse inquisitie.

den. Alhoewel in dit verband nog geen onderzoek werd verricht, kan worden aangenomen dat de onderinquisiteurs zich aan deze richtlijnen hebben gehouden. Uitzondering op deze regel was de inquisiteur voor Vlaanderen, Doornik en het Doornikse en Waals-Vlaanderen: Pieter Titelmans. Deze verklaarde zich als pauselijk inquisiteur in de eerste plaats door het kerkelijk recht gebonden en handelde volgens de inquisitoriale procedure zoals deze door Rome, o.m. via handboeken zoals dat van N. Eymerich - verschenen te Avignon in 1376 en herdrukt te Rome in 1503 - werd opgelegd. Dit had als voornaamste gevolg dat zij die berouw toonden door Titelmans niet aan de wereldlijke autoriteiten werden overgeleverd voor terechtstelling volgens de plakkaaten, maar integendeel hun dwalingen voor hem als inquisiteur konden afzweren, een lichtere straf kregen en vervolgens werden vrijgelaten. Zijn optreden tegenover de nieuwgezinden was dus ongetwijfeld milder dan wat door de vorstelijke wetgeving voorgeschreven werd. Desondanks is Titelmans de geschiedenis ingegaan als de meest

gehate kettervervolger in de Nederlanden van die jaren. Waarom? Terwijl de plakkaaten door de stedelijke magistraten niet of nauwelijks werden toegepast, was de fanatieke Titelmans bezeten van wat hij ongetwijfeld als zijn heilige opdracht beschouwde, nl. de uitroeiing van de ketterij in zijn rechtsgebied. Zonder zichzelf en zijn medewerkers echt rust te gunnen, reisde hij van stad tot stad, van dorp tot dorp, steeds op zoek naar mogelijke aanhangers van de nieuwe leer. Op die manier wist hij velen te arresteren die anders ongemoeid zouden zijn gebleven. Wie bereid was zijn geloof af te zweren werd genadig behandeld, wie het trouw bleef werd als obstinaat ketter voor terechtstelling aan de plaatselijke magistraat overgелеverd. In totaal zijn de namen bekend van 127 personen die door toedoen van Titelmans wegens ketterij de dood vonden; meestal werden ze levend verbrand. 85 onder hen waren doopsgezinden. De voortdurende dreiging voor de nieuwgezinden door iemand verklikt te worden, gearresteerd en opgesloten en eventueel gefolterd te worden, inlichtingen te moeten geven over geloofsgenoten, dit alles maakte dat Titelmans en zijn inquisitierechtbank in Vlaanderen door de bevolking bijzonder gevreesd werden. Illusterend hiervoor is een brief van 13 november 1561 aan de Raad van Vlaanderen waarin de commissarissen voor het Westkwartier berichtten dat de herbergen waar de inquisiteur en zijn medewerkers binnenkwamen terstond door alle aanwezigen werden verlaten.

In de jaren vijftig van de zestiende eeuw kwam in de Nederlanden het gereformeerd protestantisme, dat eerder al lutherse en sacramentarische invloeden had ondergaan, steeds meer in de ban van het calvinisme. Onder de doopsgezinden waren de opvattingen van Menno Simons toen toonaangevend geworden. Het Vlaamse Westkwartier onderging in grote mate de invloed van de calvinistische kerkgemeenschappen van Doornik, Rijsel en Valenciën, die zelf tot stand gekomen waren onder impuls van Geneefse predikanten als Pierre Brully en Guy de Bray. Vanaf 1559 stuurden de in Engeland heropgerichte Nederlandse vluchtelingenkerken regelmatig predikanten naar het nabijgelegen Westkwartier wat de verdere verspreiding van de calvinis-

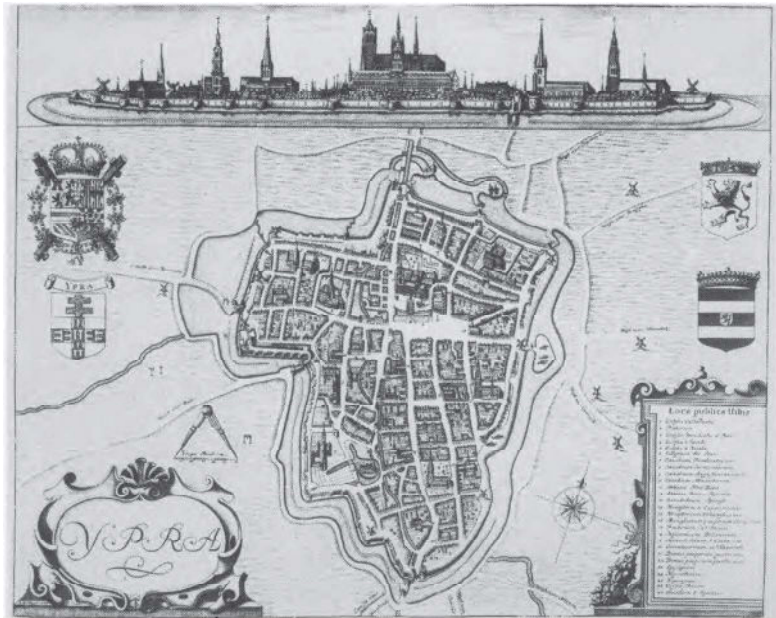

Belle.

tische leer in dit gebied tot gevolg had. Deze evolutie was niet ontsnapt aan de aandacht van inquisiteur Pieter Titelmans. In de jaren zestig spitste hij de werking van zijn inquisitierechtbank in belangrijke mate toe op het Westkwartier, waarbij Ieper als bruggehoofd dienst deed. Deze evolutie blijkt duidelijk, wanneer men het aantal door de inquisiteur en zijn medewerkers gepresterde dagen in het Westkwartier en die in de rest van zijn jurisdictie met elkaar vergelijkt vóór en na 1559. Tussen 1547 en 1558 bedroeg de verhouding Westkwartier/volledige jurisdictie 18,7 %, tussen 1559 en 1566 42,7 %. Voor Waals-Vlaanderen was deze verhouding in deze periodes respectievelijk 5,4 % en 7 %. Dat Ieper bij het inquisitiewerk een sleutelpositie innam, wordt bevestigd door de volgende cijfers: tussen 1547 en 1558 spendeerden Titelmans en zijn medewerkers in totaal 13,1 % van hun werktijd te Ieper, tussen 1559 en 1566 daarentegen 32,4 %. Wanneer men bovenstaande cijfers met elkaar vergelijkt, komt men tot de conclusie dat de inquisiteur en zijn medewerkers vóór 1559 van hun aan

het Westkwartier bestede tijd voor 69,9 % te Ieper waren, na 1559 voor 75,8 %. Ieper was de basis van waaruit door de inquisitie in het Westkwartier acties werden ondernomen. Dit wordt hierna uitvoerig geïllustreerd.

Begin januari 1561 verbleven inquisiteur Pieter Titelmans, Nicolaas de Hondt en Pieter van den Heede, respectievelijk promotor en notaris in dienst van zijn inquisitierechtbank, Jan de Brune, procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen, en Sybrandt Claessone, deurwaarder in diezelfde raad, te Ieper. In de nacht van 4 op 5 januari omstreeks middernacht vertrokken zij met elf gewapende dienaars te paard naar het ca 12 km verder gelegen Poperinge. Zij werden vergezeld door een geestelijke - wellicht de parochiepastoor - en een spion die eerder te Poperinge werkzaam was geweest. Omstreeks vier uur 's morgens kwamen zij in Poperinge aan. Onmiddellijk arresteerden zij verschillende verdachten waarvan de huizen hun door de spion werden aangewezen. Onder hen waren Arnaut Boury, Christiaan Dobbels en Stanken Beaugrandt. Tevergeefs zochten zij naar Robert Vergelo en Ghelein Moenaert. Deze waren samen met hun echtgenotes tijdig gevlucht. Nadat alle gearresteerden uitvoerig waren ondervraagd en nadere inlichtingen werden ingewonnen, keerde Titelmans met zijn gezelschap op 10 januari naar Ieper terug. De nieuwgezinden die te Poperinge opgelucht ademhaalden en meenden voor enige tijd de dans te zijn ontsprongen, misrekenden zich volkomen. In de nacht van 19 op 20 januari - slechts een tiental dagen later dus - hielden Pieter Titelmans, Nicolaas de Hondt, Pieter van den Heede, assessor Antheunis Vlaminck en Sybrandt Claessone met acht gewapende dienaars uit Ieper een nieuwe razzia te Poperinge. De voortvluchtige Vergelo werd nu wel gegrepen, samen met zijn echtgenote, evenals Jan van den Berghe en diens echtgenote. Net zoals de vorige keer kwamen zich ook nu verschillende personen uit vrees vrijwillig bij de inquisiteur aangeven. Na de middag van 20 januari werden alle gearresteerden naar Ieper overgebracht en daar opgesloten. Wellicht ten gevolge van de verklaringen door hen afgelegd, werd Eustaes Hazebaert op 26 januari in hechtenis genomen en de dag daarop naar

Ieper.

Ieper weggevoerd. Ook zocht men nog naar Anna Moenaert, Pieter de la Haye, Denijs van Peene en François Adam, maar deze waren uiteraard niet meer te vinden. Op 3 februari 1561 zwoeren Jan van den Berghe, Robert Vergelo, hun respectievelijke echtgenotes en Eustaes Hazebaert in de kerk van Poperinge hun geloof af. De volgende dag deden zij dit nog eens over voor de Poperingse schepensbank en de plaatselijke baljuw. Van de anderen kennen we het precieze vonnis niet. In oktober 1561 sloeg de inquisitie opnieuw toe in de streek van Poperinge. Op 9 oktober om 6 uur 's avonds reden Titelmans, Van den Heede, Vlaminck en De Hondt met enkele gewapende dienaars van Ieper naar Poperinge. Daar ontmoetten zij Jan de Brune, procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen, die vanuit Belle met de nodige politiemacht op verzoek van Titelmans naar Poperinge gekomen was en met wie zij nog dezelfde nacht naar Proven (ca 7 km verder) reisden. Een zekere Jacob van Thune toonde hun daar de huizen van verschillende verdachten. Onder de gearresteerden te Proven in de ochtend van

10 oktober 1561 waren Hubrecht Ghys, Pieter de Smet, Hans Outers en Jan Doens. Nog diezelfde morgen omstreeks 5 uur reden zij naar Watou om er de lokale parochiepastoor te ondervragen, tegen wie eerder een procedure geopend was. 's Namiddags werden alle gevangenen naar Ieper overgebracht. Twee dagen later werd opnieuw toegeslagen te Proven. Promotor Nicolaas de Hondt begaf zich samen met Cornelius Mevius, persoonlijke dienaar van Titelmans, en twee hellebaardiers op 11 oktober omstreeks 6 uur 's avonds naar Poperinge. Hier verwoegden zij zich bij de procureur-generaal en zijn mannen en om drie uur in de morgen van 12 oktober begaven zij zich richting Proven. Tevergeefs zochten zij er naar de echtgenote van Hubrecht Ghys. Deze bleek te zijn weggevlucht met het grootste deel van haar bezittingen. Wel konden zij Machelyne Ghys, de zuster van Hubrecht, in hechtenis nemen. Opnieuw reden zij vandaar naar Watou waar zij de boeken van de pastoor aansloegen en voor verder onderzoek meenamen. Daarna keerden zij naar Ieper terug. Op 12 november werd Hubrecht Ghys als obstinaat ketter door de inquisitie aan de Raad van Vlaanderen overgedragen. Hij werd veroordeeld tot de brandstapel en van Ieper naar Veurne overgebracht om daar op 23 december 1561 levend te worden verbrand. Waarom te Veurne? Omdat zijn woonplaats Proven tot de kasselrij Veurne behoorde en zijn executie dus in de hoofdplaats Veurne moest worden voltrokken.

Dergelijke acties waarbij krachtdadig en in het holst van de nacht werd ingegrepen - zorgvuldig voorbereid door één of meerdere spionnen - zaaiden behalve angst ook agressie onder de nieuwgezinden in het Westkwartier. Harde confrontaties konden niet uitblijven. Enerzijds kreeg het calvinisme vanaf 1559 in het Westkwartier steeds meer aanhangers, anderzijds nam de repressie onder impuls van Titelmans nog in kracht toe. In de nacht van 20 op 21 april 1561 verlieten Titelmans, Van den Heede, De Hondt en Vlaminck samen met procureur-generaal De Brune en een aantal hellebaardiers Ieper met bestemming Vleteren (ca 20 km in vogelvlucht). Daar werd Mahieu de Quidt in hechtenis genomen en werden verschil-

lende woningen doorzocht. De Quidt werd naar Belle gevoerd. Toen zij met hun gevangene in de loop van de morgen te Belle ter hoogte van de herberg Sint-Anthonius kwamen, werd dit opgemerkt door Ghijsel Peenaert, die meteen in woede ontstak en de straat wou oprennen. Dit werd hem echter door enkele andere aanwezigen in de herberg belet. Daarop sprong hij door het venster en liep vloekend naar de voorbijrijdende groep. Een ogenblik later rende hij de herberg weer binnen om er een wapen te halen waarmee hij Mahieu de Quidt zou kunnen bevrijden. De andere herbergbezoekers konden hem hiervan echter weerhouden. De volgende nacht omstreeks twee uur sloegen de inquisiteur en de procureur-generaal toe in het vijf kilometer verder gelegen Merris, met als resultaat de arrestatie van Hans de Clercq. Deze werd op zijn beurt naar Belle gevoerd. Toen de gerechtsdienaars onder leiding van de procureur-generaal in aanwezigheid van Titelmans en zijn medewerkers omstreeks 16 uur in de middag van 22 april Hans de Clercq en Mahieu de Quidt uit de gevangenis hadden gehaald en de gewapende groep zich opmaakte beide arrestanten voor de behandeling van hun proces naar Ieper over te brengen, ontstond er grote beroering onder de menigte die het gebeuren gadesloeg. Plots kwam Willem Godschalck op de dienaars toe. Terwijl hij een mes in de hand hield, schold hij hen uit en spuwde hij in het gezicht van één van hen. Meteen daarop werd Godschalck weggeleid door enkele andere aanwezigen, wellicht om te voorkomen dat ook hij zou worden gearresteerd. Hierop konden Titelmans en procureur-generaal De Brune met de kleine gewapende macht die hun ter beschikking stond Belle verlaten en zich op weg begeven naar Ieper. Godschalck had ondertussen echter niet stil gezeten. Met een groot aantal medestanders was hij de groep onder leiding van De Brune en Titelmans gevolgd. Zodra zij de gewapende rechtsmacht hadden ingehaald, vielen zij deze aan. Sommigen onder de aanvallers waren gewapend, anderen vochten met stukken hout die zij langs de weg hadden gevonden. Een zekere Andries Futsemael probeerde door een lange stok tussen de benen van de paarden te steken hun berijders ten val te brengen. Dat het menens was, blijkt uit de kreet waarmee Willem Godschalck

zijn mannen aanspoorde: „Slaat dood!“. De hellebaardiers die Titelmans en De Brune vergezelden, wisten echter vrij vlug de aanval af te slaan zonder dat de gevangenen konden worden bevrijd. In de daaropvolgende weken en maanden werden de verschillende betrokkenen bij deze troebelen door de Raad van Vlaanderen gevonnist. Ghijsel Peenaert werd voor 50 jaar uit het graafschap Vlaanderen verbannen en zijn goederen aangeslagen. Andries Futsemael werd veroordeeld tot openbare geseling op een schavot vóór het gravensteen te Gent (Sint-Veerleplein). De gevluchte Willem Godschalck werd net als Peenaert veroordeeld tot verbanning uit Vlaanderen voor een periode van 50 jaar en tot de confiscatie van zijn bezittingen. Mahieu de Quidt zwoer zijn geloof af te Vleteren op 11 mei 1561 en Hans de Clercq deed hetzelfde te Merris op 10 mei 1561. Dat nieuwgezinden er enkel in toestemden hun geloof in het openbaar te herroepen uit vrees voor de brandstapel, blijkt duidelijk uit het geval van Hans de Clercq. Om aan verdere vervolging te ontkomen, vluchtte hij het land uit. Maar nog in 1561 werd hij gesignaleerd in de Londense vluchtelingengemeenschap en ten gevolge hiervan werd hij op 4 mei 1562 uit Vlaanderen verbannen en werden zijn goederen in beslag genomen. Mogelijk verbleef hij in 1563-1564 te Sandwich.

Het oproer te Belle maakte diepe indruk op de overheid. Nadat door de Raad van Vlaanderen aangestelde commissarissen de situatie in het Westkwartier hadden onderzocht en een ont-nuchterend rapport hadden opgesteld betreffende de enorme verspreiding van het calvinisme in die streek, ontwikkelde zich een hevige discussie tussen de Raad van Vlaanderen, inquisiteur Pieter Titelmans en de regering te Brussel over de te nemen maatregelen. Eerst bepleitte de Raad een selectieve tolerantie, later, onder invloed van de steeds driestere calvinistische agitatie, stond hij een rigoreuze aanpak voor. Terwijl Titelmans aandrong op het hem ter beschikking stellen van gewapende dienaars om zijn werk te kunnen voortzetten, legden de landvoogdes en haar regering onder leiding van kardinaal Granvelle een beleid op waarbij predikanten, leidende figuren, e.d.m. zeer streng moesten worden aangepakt, maar mild

moest worden opgetreden tegen de gewone mensen. Wel vroegen zij hard op te treden tegen hen die rellen veroorzaakten of bij gewelddadige acties betrokken waren. Deze politiek van zalven en straffen tegelijkertijd bracht maar weinig verandering in de situatie. Integendeel zelfs, de overheid zag zich geconfronteerd met daadwerkelijke gewapende agitatie door de radicalen onder de calvinisten. Op 6 november 1561 werd Jan Hacke op gewelddadige manier door calvinistische medestanders bevrijd uit de gevangenis van Meseu. De dag daarop werd het Jacobinessenklooster nabij Brugge door nieuwgezinden aangevallen. Een poging om Philippe Desbonnetz uit de gevangenis van Armentiers (Armentières) te halen mislukte. Vooral op het gebeuren te Meseu repliceerde het gerecht hevig. Tegen alle bekende daders werden vonnissen uitgesproken. Uiteraard vervolgde ook Titelmans zijn inquisitiewerk, echter niet zonder de nodige incidenten. Op 24 maart 1562 werden in de preekstoel van de kerk te Hondschote twee pamfletten gevonden waarin de inquisiteur met de vuurdood werd bedreigd. Titelmans was eveneens op de hoogte van plannen die door de radicalen onder de calvinisten waren gemaakt om hem te ontvoeren. Dit blijkt uit een brief die de commissarissen voor het Westkwartier op 13 november 1561 aan de landvoogdes stuurden. Toen de inquisiteur en zijn medewerkers op 24 juli 1562 te Wervik enkele gearresteerden uit de gevangenis haalden om ze naar Kortrijk over te brengen, ontstond hevige beroering onder de omstanders. Baljuw Joos de Cat, met wie Titelmans sinds jaren in onmin leefde, weigerde hen in bescherming te nemen en slechts door het optreden van de gewapende politiemacht onder het bevel van Jan de Visch, luitenant van de soeverein baljuw in Vlaanderen, konden zij veilig Wervik verlaten. Ontsnappingsen van gearresteerde calvinisten, al of niet met hulp van buitenaf, waren in het voorjaar van 1562 schering en inslag geweest.

Het lag voor de hand dat de openbare prediking van hun geloof één van de onmiddellijke oogmerken was van de calvinisten in het Westkwartier. Op zondag 12 juli 1562 hield Geleijn Damman op het kerkhof te Boeschepe tijdens de hoogmis als eerste

een publieke preek tot de plaatselijke bevolking. Reeds op maandag 13 juli was Titelmans van het gebeuren op de hoogte. Op dinsdag 14 juli reed hij met De Hondt en Van den Heede naar Boeschepe om er de ware toedracht te vernemen. Enkele dagen later schreef Titelmans vanuit Kortrijk een brief naar de landvoogdes, waarin hij haar verslag deed van de preek te Boeschepe. Hij bracht ook de Raad van Vlaanderen op de hoogte. Nu werden koninklijke commissarissen aangesteld en ging men, in tegenstelling tot de voorgaande keren, wel tot een algemene vervolging van de nieuwgezinden over. Negen personen werden in de daaropvolgende maanden terechtgesteld. Anderen werden beboet of verbannen op de galciën en van nog anderen werden de bezittingen in beslag genomen. Ongeveer tweehonderd personen, die uit vrees voor de repressie waren gevlucht, werden voor eeuwig uit Vlaanderen verbannen. Dit gerechtelijk optreden kortwiekte voorlopig de verworven positie van het calvinisme in het Westkwartier. Velen vluchtten het land uit. De gewone mensen durfden hun sympathie voor de beweging niet meer openlijk te tonen.

Toch wist het calvinisme zich relatief vlug te herstellen. In een schrijven aan Filips II van 5 september 1564 schetste inquisiteur Titelmans hoe ernstig de situatie nog altijd was. De streek rond Rijsel duidde hij nu aan als het zwaartepunt van de calvinistische agitatie. Regelmatig werden hier vergaderingen gehouden met meer dan duizend toehoorders, waarop uit Frankrijk overgekomen predikanten het woord voerden. Zelf had hij er verschillende nachtelijke razzia's gehouden, waarbij vele nieuwgezinden werden gearresteerd en anderen zich vrijwillig hadden aangeboden. Voornamelijk in Quesnoy en Armentiers telde het calvinisme zeer veel aanhangers. In de loop van 1565 trad ook het Westkwartier opnieuw op het voorplan. Assessor Antheunis Vlaminck en notaris Pieter van den Heede waren zelfs naar Leper verhuisd voornamelijk vanwege het groot aantal processen dat zij er te behandelen kregen. Dit nieuw elan van de calvinistische kerkgemeenschappen in het Westkwartier leidde uiteindelijk tot de beeldenstorm van 1566 en de openbare prediking door calvinistische leerverkond-

digers over de hele Nederlanden in 1566 en 1567. Tengevolge van de beeldenstorm werd de inquisitie in Vlaanderen enkele maanden afgeschaft. Toch hervatte Titelmans daarna zijn werkzaamheden niet. De beeldenstorm en haar nasleep deden Filips II immers besluiten tot het nemen van rigoureuze maatregelen, waarin zelfs geen inquisitie meer paste. Onder leiding van de hertog van Alva kwamen Spaanse legerstroepen naar de Nederlanden. De militaire repressie die hiervan het gevolg was, vormde meteen de inleiding tot de opstand die als de tachtigjarige oorlog de geschiedenis is ingegaan.

Selectieve bibliografie:

Over het ontstaan en de ontplooiing van de reformatie in Vlaanderen, Doornik en het Doornikse en Waals-Vlaanderen kan men de volgende werken raadplegen: J. DECAVELE, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, Brussel, 1975, 2 delen; G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai jusqu'à la veille de la Révolution des pays-Bas*, Parijs, 1962; M.-P. WILLEMS-CLOSSET, *Le protestantisme à Lille jusqu'à la veille de la Révolution des Pays-Bas (1521-1565)*, in *Revue du Nord*, LII (1970), pp. 199-216.

Over de inquisitierechtbank van Pieter Titelmans: J. VAN DE WIELE, *De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 97 (1982), pp. 19-63 en J. VAN DE WIELE, *Itinerarium van inquisiteur Pieter Titelmans en zijn medewerkers (1547-1566)*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CLI (1985), pp. 61-152.

Over de aanloop tot de beeldenstorm: M. BACKHOUSE, *Beeldenstorm en Bosgeuzen in het Westkwartier (1566-1568). Bijdrage tot de geschiedenis van de godsdiensttroebelen der Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*, in *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, nieuwe reeks, 38 (1971), pp. 5-173 en S. DEYON en A. LOTIN, *Les casseurs de l'été 1566. L'iconoclasme dans le Nord de la France*, Parijs, 1981.

De briefwisseling gevoerd tussen de landvoogdes, Titelmans en de Raad van Vlaanderen vindt men uitgegeven bij: V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre, ou Recueil de documents inédits relatifs à l'histoire politique, judiciaire, artistique et littéraire, mis en ordre et accompagnés de notes et éclaircissements*, Gent, 1856 en E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux du XVIe siècle dans la Flandre Maritime, 1560-1570*, Brugge, 1876, 4 delen.

De preek te Boeschepe op 12 juli 1562 en de repressie die erop volgde, werd bestudeerd in de volgende werken en artikelen: M. BACKHOUSE, *The official start of armed resistance in the Low Countries: Boeschepe, 12 July 1562*, in *Archiv für Reformationsgeschichte / Archive for Reformation History*, LXXI (1980), pp. 198-226; A. CORDEWIENER, *Prêche calviniste à Boeschepe (12 juillet 1562)*, in *Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme français*, 112 (1966), pp. 105-120; J. DECAVELE, *De dageraad*.

Belangwekkende informatie betreffende de vluchtelingenkerk te Sandwich werd nog vrij recentelijk gepubliceerd door M. BACKHOUSE, *De Vlaamse vluchtelingenkerk in Sandwich in 1563. Twee manuscripten uit het British Museum*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CXLVII (1981), pp. 75-113.

Résumé:

Vu l'inefficacité des conseils provinciaux, magistrats et baillis urbains face à la montée du protestantisme, l'inquisition royale, fondée en 1522, fut étouffée par la nomination en Artois, Brabant, Hainaut, Hollande/Zélande, Flandre, Tournaisis et Flandre romane de «sous-inquisiteurs» provinciaux chargés de dénoncer les suspects devant les autorités de leur secteur et n'intervenant qu'en cas de non-poursuite - le droit ecclésiastique, contrairement aux placards, considérant comme punissable la suspicion d'hérésie - ou contre des ecclésiastiques. Le seul à ne pas s'en tenir là, fut l'inquisiteur de Flandre, Tournaisis et Flandre romane, Pieter Titelmans qui prétendait relever du pape et user de procédures romaines: il ne livrait pas les repentis au bras séculier mais les relâchait après une peine légère. Pourquoi cette relative mansuétude ne lui a-t-elle pas épargné sa détestable réputation de chasseur d'hérétiques? Alors que les magistrats urbains n'appliquaient guère les placards, Titelmans, fanatique, s'acharnait à extirper l'hérésie, clément avec les repentis mais semant la terreur chez les religionnaires et livrant au bûcher au moins 127 personnes dont 85 anabaptistes.

Dans les années 50 du XVIe siècle, le calvinisme l'emportait sur le luthéranisme et le sacrementarisme; la doctrine de Memno Simons dominait l'anabaptisme. Le West-quartier subissait l'influence de foyers de la Réforme comme Tournai, Lille et Valenciennes, fondés par les Genevois Brully et de Bray, et était sillonné par des prédicateurs néerlandais venus de Grande-Bretagne. Conscient de cette évolution, Titelmans basa son action à Ypres. Informé par des indicateurs et flanqué de soldats, il opérait des rafles nocturnes répétées, notamment à Poperinge, Proven, Meteren, Merris, inquiétant même le curé de Watou, amenant ses victimes à Ypres pour dénoncer et abjurer ou périr sur le bûcher comme Hubrecht Ghys.

Cet acharnement soulevait une croissante exaspération: d'abord vociférations d'individus isolés puis, à Bailleul, attaque contre l'escorte qui emmenait les prévenus.

Après l'échauffourée bailleuloise, durement réprimée, une enquête révéla l'ampleur des progrès calvinistes. Le Conseil de Flandre, d'abord partisan d'une tolérance sélective, durcit sa position devant la montée de l'agitation. Titelmans réclamait des hommes d'armes. La régente et Granvelle choisirent la clémence pour le peuple mais la rigueur contre les prédicateurs et les troubles. Cette politique n'empêcha ni les libérations armées de coreligionnaires incarcérés (notamment à Messines), ni les menaces et émeutes contre les inquisiteurs. Le 12 juillet 1562, Gelein Damman prêcha même au cimetière de Boeschèpe pendant la grand-messe; la répression fut féroce: 9 exécutions, condamnations aux galères, bannissement de quelque 200 fugitifs.

Toutefois, comme le soulignait un rapport de Titelmans à Philippe II, ce coup d'arrêt provisoire au West-quartier n'empêchait pas les progrès calvinistes en particulier autour de Lille, au Quesnoy et à Armentières où des centaines de protestants se réunissaient régulièrement. Dès 1565, le West-quartier basculait à nouveau dans la Réforme, à la veille de la généralisation des prêches publics et des émeutes iconoclastes de 1566 qui entraîneraient l'abolition temporaire de l'inquisition - et mettraient un terme définitif à l'activité de Titelmans -. En effet Philippe II la jugeait désormais inadéquate et lui préférait la poigne de fer du duc d'Albe. L'impitoyable répression menée par ce dernier déclencherait la Guerre de quatre-vingts ans.

Suit une «bibliographie sélective» rangée par sujets.

(Résumé par Jacques Fermaut)